

НЕОБХОДИМА И ДОСТАТЪЧНА ИНФОРМАЦИЯ В ПРАВОПИСНИТЕ СПРАВОЧНИЦИ

Петя Костадинова

Кирило-Методиевски научен център – БАН

In the accepted opinion the spelling dictionaries have to contain complete and unabridged information about the orthographic norms of standard language. The subject of the article is the system of roles which represent the palatal consonants in the written form of the modern Bulgarian standard language.

Key words: Bulgarian standard language, orthographic norms, palatal consonants

Пълнотата, непротиворечивостта и експлицитността са част от изискванията към текстовете на кодифициращите документи, каквито са правописните справочници. Очаква се тези изисквания да бъдат изпълнени независимо от това, какво схващане за книжовноезиковата норма или за процеса на кодификация е възприела кодификаторската общност. Както по отношение на книжовноезиковата норма, така и по отношение на кодификацията съществуват различни становища, които биха могли да се представят съвсем обобщено като широко и тясно. Разбирана в широк смисъл, книжовноезиковата норма предполага представяне на езиковата структура, а кодификацията – разбирана също в широк смисъл, включва различни дейности като проучване на съществуващата практика не само като структура, но и като функция, извеждане на закономерности, формулиране на правила за употреба на отделни езикови елементи, създаване на справочници и тяхното разпространение, обвързване на държавни и неформални институции в целия процес, като към всяка дейност са налице и определени препоръки. Разбирана в тесен смисъл, книжовноезиковата норма предполага представяне на отделни пунктове от езиковата структура, в която се реализира колебание, резултат от различни фактори, а кодификацията – фиксиране на правилата за употреба на езиковите елементи в определен вид документи.

В областта на правописа изискването за пълнота притежава няколко аспекта, които заедно имат за цел да осигурят действието на формулираните правила не само върху вече съществуващи, но и върху новопоявили се елементи от езика. Така не само в българската кодификаторска практика е прието правописният справочник да съдържа изложение на графичната система като цяло, т.е. в различна форма (като правописни принципи и правописни правила) се представя информация за установеното отношение между правоговора и правописа (отношението между устната и писмената книжовна норма, т.е. между фонологичната и графичната структура на книжовния език)¹; пълен набор от елементите на графичната система; връзките между елементите на графичната система с оглед както на отношението между фонема и графема², така и на отношението между отделни графемите. Освен това, като се има предвид спецификата на материята, която се кодифицира, пълнотата при правописните справочници предполага обособяване на изключенията от формулираните правила и посочване на дублетността. И накрая – нещо, което е от основно значение за следващото изложение – наличие на ясна връзка както между приетите принципи, така и между принципи и правила или между правила и правила, тяхната взаимосвързаност и/или йерархичност, вкл. случаите, когато едно правило служи за мотивация на друго, ако такава мотивация е налице. Експлицирането на тези връзки осигурява вътрешната системност на изложението, а оттук и неговата убедителност, което пък го прави ефективно както за разбиране, така и за прилагане.

Българският книжовен език съдържа 45 фонемите (6 гласни и 39 съгласни), които се предават чрез 30-те букви на българската азбука съобразно с йерархизацията между действащите правописни принципи (морфологичен, фонетичен, синтактичен, семантичен и исторически)³. Съответно разликата между броя на фонемите и графемите оп-

¹ Проблематиката, свързана с възможните подходи към отношението устен – писмен език в правописни справочници, се разглежда по-обстойно на друго място, Костадинова (под печат).

² Тук под графема се разбира буквен знак, съчетание от буквени знаци или от буквен и диакритичен знак.

³ При определянето на действащите правописни принципи и тяхното взаимодействие един с друг в книжовния език обикновено роля играят доста фактори, свързани с историята на езика, както и със социолингвистични параметри. Тази проблематика тук не се засяга.

ределя и наличието на еднозначни и многозначни графемите⁴. Съотношението между звук (фонема и вариант на фонема) и графема е обсъждано сериозно и след последната правописна реформа, макар и не така активно, както в други периоди от историята на новобългарския книжовен език (срв. напр. Радева 1980, Първев, Радева 1980). Тук специално ще отбележа интерпретациите на М. Москов (1973), на Т. Бояджиев (1973) и на В. Станков (1995), тъй като те предоставят цялостен подход към проблематиката, ориентиран към писмената форма на книжовния език. Установените положения в българския правопис са представени в официалните правописни справочници – Речник 1945⁵, Речник 1983 (второ фототипно изд. 1995), Речник 2002, Правопис и пунктуация 2011 и в редица други помагала (Първев 1980, Речник 1998, Крумова-Цветкова 1999, Пашов, Първев 2002, Речник 2008, в немалко издания, обслужващи българските университети, както и в отделни части на академичната граматика (Грамматика 1982 и Грамматика 1983).

Съотношението между броя на фонемите и броя на графемите се регулира от действието и взаимодействието на правописните принципи и се дължи на особености както на вокализма, така и на консонантизма в устния езиков стандарт. В областта на вокализма основна причина за многозначност на графемите е българската редукция (този въпрос се дискутира в Костадинова 2011), в областта на консонантизма – корелациите звучност/беззвучност и палаталност/непалаталност (твърдост/мекост). Наличието на споменатите току-що особености на фонологичната система и тяхната реализация в графичната система на съвременния български книжовен език като правило не се включват в официалните правописни справочници с известно изключение на Речник 2002, където е отбелязано наличието на еднозначни и многозначни букви и специално е обърнато внимание върху това, че буквите за обозначаване на съгласните звукове са многозначни (Речник 2002: 18). Липсата на такава информация (представена по-обобщено или по-детайлно, но експлицитно) нарушава изискването за пълнота и

---

⁴ Под значение на графема (в правописните справочници – буква) обикновено се разбира тази фонема (или фонемите) в силна позиция от устната форма на българския езиков стандарт, която буквата репрезентира в писмената му форма.

⁵ Както е известно, последната правописна реформа се свързва с издаване на два основни правописни справочника – един кратък, предназначен за широка аудитория (Речник 1945 с второ преработено издание Речник 1948, трето – Речник 1954 и сериозно количество стереотипни издания през следващите десетилетия), и един доста по-обемен (Наръчник 1945). Данните тук са по изданието Речник 1954.

рефлектира върху вътрешната системност на изложението, доколкото непълно е представено отношението между устната и писмената форма на книжовния език.

Във връзка с отношението и взаимодействието между отделните правописни принципи и правила особено често е дискутиран въпросът за отбелязване на палаталните съгласни фонемни (вж. напр. статиите, поместени в Ницолова, Радева 1980 и Първев, Радева 1980, както и сериозния брой конкретни езикови бележки, публикувани в отделни издания и в специализираната периодика). Предмет на настоящото изложение е представянето на йерархичността и взаимосвързаността между отделни правописни правила върху материал от представянето на корелацията палатални (меки) – непалатални (твърди) фонемни от консонантната система в писмената форма на българския езиков стандарт.

Палаталните съгласни се реализират пред гласните фонемни [a], [o], [y], [ъ], като корелацията твърдост/мекост обединява твърди и меки съгласни фонемни в следните двойки: [б] – [б'] с графичен знак Б/б, [в] – [в'] с графичен знак В/в, [г] – [г'] с графичен знак Г/г, [д] – [д'] с графичен знак Д/д, [з] – [з'] с графичен знак З/з, [к] – [к'] с графичен знак К/к, [л] – [л'] с графичен знак Л/л, [м] – [м'] с графичен знак М/м, [н] – [н'] с графичен знак Н/н, [п] – [п'] с графичен знак П/п, [р] – [р'] с графичен знак Р/р, [с] – [с'] с графичен знак С/с, [т] – [т'] с графичен знак Т/т, [ф] – [ф'] с графичен знак Ф/ф, [х] – [х'] с графичен знак Х/х, [ц] – [ц'] с графичен знак Ц/ц, [s] – [s'] с графичен знак Дз/дз.

Противопоставянето на твърди и меки съгласни се приема за една от основните характеристики на българската консонантна система (Тилков, Бояджиев 1977: 84; Граматика 1982: 107)⁶. Доколкото и палаталните, и непалаталните съгласни фонемни се обозначават чрез една и съща графема (както е отбелязано по-горе)⁷, корелацията палаталност/непалаталност е един от факторите, които мотивират разликата между броя на фонемите от устната форма на езиковия стандарт и броя на графемите от неговата писмена форма, както беше отбеля-

⁶ При изложението тук и по-нататък са взети предвид основните общи трудове върху обсъжданата проблематика в българската лингвистика и някои конкретни публикации, срв. по-горе. Описанието на вокалната и консонантната система на българския книжовен език следва с известни изменения, продиктувани от характера на изложението, описанието в Д. Тилков, Т. Бояджиев 1977, в Граматика 1982. Използвани са книгите на Ст. Стойков (Стойков 1966) и Ив. Кочев (Кочев 2010).

⁷ Настоящото изложение се абстрахира от графичната разлика между главни (големи) и малки (обикновени) букви.

зано по-горе. Приетото напълно адекватно обозначавање на палатални и непалатални съгласни фонемни в писмената форма на стандартния език се отнася до конкретната реализация на фонетичния и на историческия принцип и тяхното взаимодействие в съвременния българския правопис. Въпреки това в официалните правописни справочници липсва информация във връзка с наличието на палатални и непалатални съгласни фонемни, но такава информация се съдържа в други справочници (Речник 1998, Пашов, Първев 2002). Липсата на информация за наличието на корелацията палатални/непалатални съгласни фонемни и за използването на една и съща графема при писменото обозначавање и на твърда, и на мека съгласна води до фрагментарност при представянето на конкретните правила, регламентиращи особеностите в този пункт от правописа.

В този смисъл посочената липса не може да се неутрализира чрез приетото от Речник 1945 до днес представяне на особеностите при някои букви. В първите официални справочници информацията е съвсем оскъдна – тя засяга само правописа на буквата ер малък – **ь** (срв. Речник 1954: 3); сходно е състоянието в следващия речник (Речник 1983: 15); малко повече информация се съдържа в правописния речник от 2002 г., където се отбелязва не само значението на буквата **ь**, но и значенията на буквите **я** и **ю**, макар и не съвсем коректно във връзка с отношенията между фонологичната и графичната система на стандартния език⁸. В последното издание (Правопис и пунктуация 2011: 11–12) вече се говори експлицитно за „мекост на съгласни“. Независимо от коректната в сравнение с Речник 2002 формулировка на значенията на графемите **ь**, **ю** и **я** във връзка с отбелязването на предходни меки съгласни и тук представянето на отношението между устна и писмена форма на стандартния език и на отношенията между елементите на азбучната система продължава да бъде непълно, доколкото посочените по-горе липси не са запълнени по един или друг приемлив начин. Въвежда се механизъм за обозначавање на мекост на съгласните фонемни, без да е отбелязано наличието на противопоставянето мекост/твърдост в устната форма на книжовния език и без да е отбелязано противопоставянето еднозначни/многозначни букви.

Противопоставянето на съгласните фонемни по палаталност/непалаталност притежава и някои особености – при фонемите [s’], [x’], при групата фонемни [ж], [ч], [ш], [ц] и при фонемата [й]. Те-

---

⁸ Срв.: „Буквите **я** и **ю** [...] когато са след съгласна, смекчават нейния изговор: *някога* (изг. н’акога), *гюл* (изг. г’ул) (Речник 2002: 18).

зи особености също подлежат на регламентиране в правописните справочници⁹.

В българската консонантна система фонемата [s'] и фонемата [x'] (които се приемат за потенциални фонемни, Граматика 1982: 111) се реализират само при собствени имена от други езици: *Дяди, Ядзя, Хюндай*. Този пункт от реализацията на противопоставянето палаталност/непалаталност не се отбелязва дори косвено в официалните справочници (напр. чрез привеждания към всяко правило илюстративен материал) и в частите, регламентиращи правилата за транскрибиране на собствени имена от други езици в съвременния български стандартен език.

В съвременния български книжовен език съгласните фонемни [ж], [ч], [ш] и [ц] са извън противопоставянето по палаталност/непалаталност – те са само твърди и нямат мек корелат. Това е причината в правописната система да не съществува възможност за комбинация между графемите **ж, ч, ш** и **дж** и една от графемите **ь, я** или **ю**. В последното официално издание невъзможността на буквени съчетания напр. като **жь, чю** или **шя** е отбелязана, но не е отбелязано същото ограничение във връзка с графемата, репрезентираща [ц] (Правопис и пунктуация 2011: 11, 12). Липсва и основанието за това ограничение. Т.е. по сходен на описания по-горе начин за обозначаване на меки съгласни е въведен конкретен механизъм за отбелязване този път на твърди съгласни фонемни и така вниманието е съсредоточено върху едната страна от противопоставянето твърдост/мекост на съгласните, без да е въведено предварително самото противопоставяне, чиято конкретна реализация в българския книжовен език (от устната в писмената му форма) мотивира това правило.

Липсата на пълнота и системност в този пункт от изложението на правописните справочници – според мене – е един от факторите за колебливото поведение както от страна на потребителите, така и от страна на кодификаторите по отношение на предаването на меките съгласни при транскрибиране на собствени имена от други езици, в които съществува същото противопоставяне (срв. напр. *Жулиен* и *Жюлиен*, *Чолерстрьом* и *Чьолерстрьом*, *Шонефелд* и *Шьонефелд*)¹⁰.

⁹ Въпросите, възникващи във връзка с правописа на графемата **й**, и представянето им в правописен справочник няма да се разглеждат тук, тъй като изискват повече внимание и са предмет на по-обемна работа – Костадинова (под печат).

¹⁰ Освен цитираните справочници, вж. и Наредба № 6, Обща инструкция 1983, Изговор и транскрипция 1974, както и езикови бележки като напр. Първев 1980 в периодичния печат.

При това трябва да се отбележи, че кодифицирането на изписване *Жюлиен*, *Шьонефелд* или *Чьолерстрьом* представя, ако мога да се изразя така, „двойно противоречие“. От една страна – по отношение на корелацията палаталност/непалаталност в устната форма на книжовния език и нейната реализация в писмения езиков стандарт. И от друга страна – по отношение на основното положение при транскрибиране на собствени имена от други езици, според което при подобни случаи се използва графема (или графем), която отбелязва най-близкия български звук, в конкретния случай поради характерната за българския език непалаталност, различна от непалаталността в други езици, съгласните фонемите [ж], [ч], [ш]. Това положение – именно като основно – присъства във всички официални справочници, в други кодификационни документи, както и в публикации с дескриптивен или прескриптивен характер върху транскрипцията на собствени имена от други езици.

Особеност на българската консонантна система представя и редовната реализация на смекчени варианти на твърдите фонемите в позиция пред гласните [е], [и], тъй като в тази позиция не се реализира противопоставянето на съгласните по палаталност/непалаталност: срв. напр. *вар/вокал – верен/вир – вяра, дар – делови/дим – дявол, мама – мене/ми – мюсли*. Това положение не е отбелязано в справочниците. А то мотивира правилото, според което при транскрибиране на собствени имена от други езици в българския стандартен език не се отбелязва съществуваща мекост пред гласните фонемите [е] и [и]¹¹: *Cañete – Канете, Yreček – Иречек, La Banesa – Ла Банеса, Ньегош – Негош, Séviné – Севине, Núñez – Нунес; Vigny – Вини, Gigli – Джили, Илич – Илич, La Canisa – Ла Каниса*. Както и при случая с фонемите [ж], [ч], [ш] и [ц] представянето на частична информация в справочниците е една от причините за видимото разколебаване (Паскалев, под печат) на посоченото току-що правило при транскрибирането на собствени имена, срв. напр. изписване като *Ньегош, Нуньес, Севинье*.

Във връзка с реализацията на противопоставянето палаталност/непалаталност в устната форма на българския езиков стандарт и нейното пълно, системно, непротиворечиво и убедително представяне в правописните справочници биха могли да бъдат дискутирани и други пунктове, напр. наличие/отсъствие на палатални съгласни в позиция пред твърди съгласни или наличие/отсъствие на палатални съгласни в краесловие (Грамматика 1982: 122), както и палатални vs. не-

---

¹¹ Срв. и Речник 1998.

палатални съгласни в някои пунктове от словоизменението и словообразуването в съвременния български книжовен език. Съответно могат да бъдат дискутирани и други аспекти на пълнотата и системността при представянето на корелацията палаталност/непалаталност в правописните справочници.

Струва ми се обаче, че казаното до момента е достатъчно, за да мотивира схващането ми за наличната информация в официалните правописни справочници като необходима, но недостатъчна от гледна точка на тяхната сериозна и амбициозна функция. Особено видима е рефлексията на посочената тук непълнота в частите, които регламентират правилата за транскрибиране на собствени имена от други езици в българския книжовен език. Вероятно си струва да се отбележи, че предвид и на екстралингвистични фактори през последните десетилетия проблематиката около транскрибирането на собствени имена от други езици в българския книжовен език (както и на транслитерирането на български собствени имена с латински букви) стана и продължава да бъде особено актуална.

ЛИТЕРАТУРА

- Бояджиев 1973:** Бояджиев, Т. Българската графична система. // *Български език и литература*, № 4, 16–22.
- Граматика 1982:** *Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 1. Фонетика.* София: Изд. на БАН, 1982.
- Граматика 1983:** *Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология.* София: Изд. на БАН, 1983.
- Изговор и транскрипция 1974:** *Изговор и транскрипция на чужди имена в българския език.* Съст. Л. Андрейчин, М. Вългенов. София: Наука и изкуство, 1974.
- Костадинова 2011:** Костадинова, П. *Едновременно действие на правописни принципи („конфликти“ и възможни решения).* Доклад, прочетен на конференция, посветена на 90-годишнината от рождението на проф. дфн Й. Заимов „Изследователските хоризонти на българската лингвистика“, 30.09.2011 – 01.10.2011. (Под печат.)
- Костадинова:** Костадинова, П. *Транслитерация на български собствени имена и транскрипция на собствени имена от други езици в българския книжовен език.* (Под печат.)
- Кочев 2010:** Кочев, Ив. *Българска фонология. I част.* София: Аник, 2010.
- Кримова-Цветкова 1999:** Кримова-Цветкова, Л. *Речник на трудностите в българския език.* София: Атлантис, 1999.
- Москов 1973:** Москов, М. *Необходими ли са реформи на азбуката.* // *Български език*, кн. 3, 284–288.

- Наредба № 6:** *Наредба № 6 от 12 юни 1995 г. за транскрипция и правопис на чужди географски имена на български език.*
- Наръчник 1945:** *Правописен и правоговорен наръчник.* София: Българска книга (Дружество на филолозите слависти в България), 1945.
- Ницолова, Радева 1980:** Ницолова, Р., В. Радева. *Помагало по български правопис и пунктуация.* (Съст. Р. Ницолова, В. Радева). София: Наука и изкуство, 1980.
- Обща инструкция 1983:** *Обща инструкция за правопис и транскрипция на географските имена* (II прераб. и доп. изд.). София: Главно управление по геодезия и картография. Съвет по правопис и транскрипция на географските имена, 1983.
- Паскалев:** Паскалев, Н. *Норма и практика при транскрипцията на френски имена в съвременния български стандартен език.* // *Транскрипция на небългарски имена в българския стандартен език.* (Под печат.)
- Пашов, Първев 1996:** Пашов, П., Хр. Първев. *Българският правоговор.* София: Анубис, 1996.
- Пашов, Първев 2002:** Пашов, П., Хр. Първев. *Правоговорен и правописен речник на българския език* (3. изд.). София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2002.
- Правопис и пунктуация 2011:** *Правопис и пунктуация на българския език. Основни правила.* София: Просвета, 2011.
- Първев 1980:** Първев, Хр. *Трябва ли да се пишат букви я, ю след ж, ч, ш?* // Христоматия по езикова култура. София: Наука и изкуство, 1980, 57–58.
- Първев, Радева 1980:** *Помагало по българска фонетика.* Съст. Хр. Първев, В. Радева. София: Наука и изкуство, 1980.
- Речник 1945:** *Правописен речник на българския книжовен език.* Съставил по официалния правопис от 1945 г. Л. Андрейчин. София: Хемус, 1945.
- Речник 1948:** *Правописен речник на българския книжовен език.* 2. прераб. изд. Съст. Ив. Леков, Л. Андрейчин, Вл. Георгиев. София: Народна просвета, 1948.
- Речник 1954:** *Правописен речник на българския книжовен език.* Трето преработено официално издание. Съставили: Л. Андрейчин, В. Георгиев, Ив. Леков, Ст. Стойков. София: ДИ „Народна просвета“, 1954.
- Речник 1983:** *Правописен речник на съвременния български книжовен език.* София: Издателство на БАН (на Акад. изд. „Проф. М. Дринов“ е II издание от 1995 г.), 1983.
- Речник 1998:** *Речник за правоговор, правопис, пунктуация.* Съст. Д. Попов, К. Димов, Св. Видинска. София: Атлантис, 1998.
- Речник 2002:** *Нов правописен речник на българския език.* София: БАН, ИБЕ – „Хейзъл“, 2002.
- Речник 2008:** Попов, Д., К. Симов, Св. Видинска, П. Осенова. *Правописен речник на българския език.* София: Наука и изкуство, 2008.

- Станков 1995:** Станков, В. Правописните дискусии у нас през периода 1950–1975 г., отразени в работата на една комисия (Поглед от дистанцията на времето) // *Български език*, 1995, № 5–6, 442–449.
- Стойков 1966:** Стойков, Ст. *Увод във фонетиката на българския език*. София: Наука и изкуство, 1966.
- Тилков, Бояджиев 1977:** Тилков, Д., Т. Бояджиев. *Българска фонетика*. София: Наука и изкуство, 1977.